

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ**

**ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ:
ТЕОРІЯ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 2 (11)

Київ – 2015

ББК 74.4
УДК 374.7
О 72

Фахове видання України з педагогічних наук (Постанова президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7; Наказ МОН України від 13.07.2015, № 747 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 30 червня 2015 р.» (Додаток 17 до Наказу, п. 124, стор. 10. – URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2015-07-21/4229/nmo-747-1.pdf>).

Видання індексується Google Scholar (Google Scholar профіль: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=f0VUgP4AAAAAJ&hl=en>)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи» КВ № 20056-9856 ПР від 01.07. 2013 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 13 від 28 грудня 2015 року).

Засновник: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України

Адреса редакції: 04060, м. Київ, вул. Берлінського, 9
Наукова рада:

Кремень В. Г. доктор філософських наук, професор, дійсний член НАН України і НАПН України, *голова наукової ради*
Луговий В. І. доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Ничкало Н. Г. доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Філіпчук Г. Г. доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Дубасенюк О.А. доктор педагогічних наук, професор

Редакційна колегія:

Лук'янова Л.Б. доктор педагогічних наук, професор (*голова редакційної колегії*)
Аніщенко О. В доктор педагогічних наук, доцент (*заступник голови ред. колегії*)
Беднарчик Х. доктор хабілітований, професор, іноземний член НАПН України
Десятов Т. М. доктор педагогічних наук, професор
Лактіонова Г.М. доктор педагогічних наук, професор
Усатенко Т. П. доктор педагогічних наук, професор
Хомич Л. О. доктор педагогічних наук, професор
Шкляр А.Х. доктор педагогічних наук, професор (*Республіка Білорусь*)
Шльосек Ф. доктор хабілітований, професор, іноземний член НАПН України (*Республіка Польща*)
Щербак О. І. доктор педагогічних наук, член-кореспондент НАПН України
Прийма С.М. кандидат педагогічних наук, доцент
Баніт О. В. кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (*технічний редактор*)
Василенко О.В. кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (*переклад*)
Зінченко С. В. кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (*відповідальний секретар*)

Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. / [редкол.

О 72 Л.Б. Лук'янова (голова) та ін.]; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К.; Ніжин: Видавець ГП Лисенко М.М., 2015. – Вип. 2 (11). – 260 с.
ISBN 978-617-640-304-3

У збірнику наукових праць викладено результати наукових досліджень з проблем освіти дорослих, зокрема змісту, напрямів, історії її розвитку, порівняльного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Для науковців, вчителів, викладачів професійних навчальних закладів, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, слухачів інститутів післядипломної освіти, докторантів, аспірантів, студентів.

ISSN 2308-6386
ISBN 978-617-640-304-3

© ІПООД НАПН України
© Видавець ГП Лисенко М.М., 2015

ЗМІСТ

Розділ I

ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Лук'янова Лариса Борисівна <i>Модель розвитку регіонів, що навчаються та траєкторії її реалізації</i>	6
Аніщенко Олена Валеріївна <i>Методика організації і проведення тренінгів з розвитку особистісних і професійних якостей дорослих</i>	14
Бабушко Світлана Ростиславівна <i>Self-learning organization в освіті дорослих: у пошуках адекватного україномовного терміну</i>	21
Баніт Ольга Василівна <i>Сучасні тенденції професійного розвитку персоналу в системі корпоративної освіти</i>	28
Ващенко Любова Іванівна <i>Формування громадянської компетентності дорослих – вимога часу</i>	38
Литовченко Ірина Миколаївна <i>Форми й методи корпоративного навчання у контексті навчання дорослих</i>	45
Прийма Сергій Миколайович <i>Тенденції розвитку систем відкритої освіти дорослих в Україні</i>	51
Шкіренко Олена Віталіївна <i>Духовні цінності дорослих – основа розвитку духовного потенціалу молоді</i>	61

Розділ II

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ У КОНТЕКСТІ ПОРІВНЯЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ТА ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Navrylenko Kateryna <i>Agricultural periodicals as a means of future agrarians training in Ukraine (the late nineteenth – early twentieth century)</i>	70
Кобюк Юлія Миколаївна <i>Інноваційні технології у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів: австралійський досвід</i>	79
Огіснюк Олена Іванівна <i>Реалізація концептуальних ідей білінгвальної освіти у Канаді та США</i>	85
Пазюра Наталія Валентинівна <i>Підготовка фахівців середньої кваліфікації для авіаційної галузі США</i>	92

Тонконог Ірина Віталіївна

Підготовка педагога-майстра у духовних закладах
Полтавщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)..... 102

Розділ ІІІ

ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ В ОСВІТІ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ДОРΟΣЛИХ

Андрощук Ігор Петрович

Пізнавальний, розвивально-виховний потенціал художньо-
технічної діяльності..... 111

Андрощук Ірина Василівна

Основні підходи до визначення видів педагогічної взаємодії ... 118

Волярська Олена Станіславівна

Оцінка якості підвищення кваліфікації вчителів у
післядипломній педагогічній освіті: теоретичний аспект..... 127

Гуриловська Ірина Вікторівна

Моніторинг якості професійної підготовки майбутніх
кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних
зкладах 134

Закомірний Ігор Миколайович

Сучасні підходи до проведення уроку з використанням
дистанційних технологій у вечірній школі..... 141

Górska Iwona

Radzenie sobie ze stresem i obciążeniem psychicznym w zawodzie
nauczyciela w kontekście professional burnout i zasobów zdrowia 147

Каньковський Ігор Євгенович

Герніченко Іван Іванович

Педагогічна практика як складова професійної підготовки
інженера-педагога автомобільного профілю..... 160

Кузьменко Галина Василівна

Зміст підготовки майбутніх учителів образотворчого
мистецтва до організації художньо-творчої діяльності учнів
основної школи..... 170

Лівшун Олександр Володимирович

Формування особистісної готовності вчителя технологій
до професійної діяльності..... 177

Мерзлякова Олена Леонідівна

Інформаційна грамотність вчителя як передумова
ефективної педагогічної діяльності в комп'ютерно-
орієнтованих системах навчання..... 185

Пічугіна Ірина Сергіївна

Педагогічна роль психолога в неформальній освіті дорослих 195

Самборська Олена Валентинівна

Основні підходи до моніторингу навчальних досягнень
студентів (на прикладі підготовки магістрів технологічної
освіти)..... 209

2. Bykov V.Y., Materials from the monograph «Models of organizational systems of open education» / V.Y. Bykov [online]. – URL: <https://www.academia.edu/8866960> (in Ukrainian)
3. Bykov V.U. Open learning environment and modern networking tools of open education / V.U. Bykov/ Scientific journal NEA Dragomanov. Seria 2: Computer-oriented education system. – 2010. – №9. – S. 9-15 [online]. – Available from: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/703/1/2.pdf> (in Ukrainian).
4. Bykov V.U. Modern tasks of informatization of education / V.U. Bykov // Information technology and learning tools. – 2010. – №1 (15) [online]. – URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1162/> (in Ukrainian).
5. Zhaldak M. I. Problems of Informatization of the educational process in secondary and higher education/ Zhaldak M.I. // Kompiuter u shkoli ta simi. – 2013. – №3. – S. 8–15. (in Ukrainian)
6. Kryvonos O. M. The using of information-communicative technologies in learning: teach. guidances. / O.M. Kryvonos. – Zhytomyr: ZhDU im. I. Franka, 2012. – 182 s. (in Ukrainian)
7. Olijnyk Y. I. Personal Information Culture - urgent educational problem / Y.I. Olijnyk // Pedagogichni nauky: zb. nauk. pr. / Xerson. derzh. un-t; [redkol. Ye.S. Barbina ta in.]. – Xerson: XDU, 2013. – Vyp. 63.1. – P. 187-193.
8. Smulson M. L. Modern teacher in virtual learning space / M. L. Smulson // Informacijni tehnologiyi i zasoby navchannya. – 2008. – № 3 (7). [online]. – Available from: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itt/article/view/114> (in Ukrainian)
9. Kostina A. V. What information do you need: why a little knowledge and a lot of information / A. V.Kostina // ellitarium 2.0. – [online]. – Available from: http://sdo.elitarium.ru/kakaja_informacija_vam_nuzhna.html (in Ukrainian)
10. Guidelines on information literacy for lifelong learning* Final draft By Jesus Lau – [online]. – Available from: <http://www.ifla.org/files/assets/information-literacy/publications/ifla-guidelines-en.pdf> (in English)
11. Education of the century against the traditional / Jackie Gerstein. – [online]. – URL: <http://newtonew.com/blog/posts/157> (in Russian)

УДК 374.72:159.9

Пічугіна Ірина Сергіївна – аспірант Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України
E-mail: iryua_ryua@mail.ru

ПЕДАГОГІЧНА РОЛЬ ПСИХОЛОГА В НЕФОРМАЛЬНІЙ ОСВІТІ ДОРΟΣЛИХ

Анотація. У публікації автор аналізує проблему щодо фахівців, які можуть здійснювати педагогічну роль в неформальній освіті дорослих, а саме - досліджує педагогічну роль практикуючого психолога при роботі з дорослими в неформальній освіті. Основними результатами дослідження є характеристика неформальної освіти дорослих, яка поєднує в собі напрямки педагогічної діяльності й напрямки психологічної роботи, та характеристика практикуючого психолога, який при роботі з дорослими в неформальній освіті може реалізувати якості педагога. Основним висновком дослідження є твердження, що практикуючий психолог може

успішно виконувати роль педагога при роботі з дорослими в неформальній освіті з метою їх особистісного розвитку, оскільки форми й методи його роботи є ідентичні формам та методам роботи педагога.

Ключові слова: педагогічна роль психолога; неформальна освіта дорослих; розвиток особистості; психолого-педагогічна робота; андрагог.

Pichugina Iryna – graduate student of Institute of information technologies and Learning Tools of NAPS of Ukraine

E-mail: iryna_ryna@mail.ru

THE PEDAGOGICAL ROLE OF A PSYCHOLOGIST IN NON-FORMAL ADULT EDUCATION

Summary. *In the article the author discusses the problem of specialists carrying out a pedagogical role in non-formal adult education, namely – the pedagogical role of the practicing psychologist in non-formal adult education. The results of the study are the characteristic of non-formal adult education, which combines pedagogical activities and psychological activities, and characteristics of a practicing psychologist that may implement quality of educator in non-formal education. The main conclusion of the study is the assertion that a practicing psychologist can successfully fill the role of a pedagogue when working with adults in non-formal education with an aim to their personal development, because the forms and methods of its work are identical with the forms and methods of work of the pedagogue.*

Key words: *pedagogical role of psychologist; non-formal education of adults; personal development; psychologic and pedagogic work; andragogy.*

Вступ. Перед сучасним суспільством постає проблема розвитку особистості не тільки у професійному, соціальному, а й у духовному і моральному напрямках, оскільки спостерігається збіднення, зубожіння внутрішнього світу окремої людини та суспільства в цілому. Нинішні соціальні умови та ідеологія суспільства впливають на психічний стан особистості. Зовнішні обставини не дають їй впевненості, як у власному житті, так і в оточуючому середовищі. Тому найактуальнішим питанням сучасності стає духовно-моральний розвиток особистості, збагачення внутрішнього світу, укріплення внутрішнього стрижня особистості, завдяки чому людина зможе знайти стійку опору в собі та стати гармонійною у відношеннях із собою та з зовнішнім світом. Особливо це питання важливе для дорослих, оскільки саме доросла людина є будівником й активним учасником всіх соціальних сфер життя та саме від її дій, образу мислення та способу життя залежить сучасність та майбутність суспільства та якість життя в ньому. Згідно чинного законодавства України [3], міжнародних нормативних актів, проектів і програм в нашій країні здійснюється неформальна освіта дорослих, яка може охоплювати різні ланки життєдіяльності людини та тривати безперервно, протягом всього її

життя, спрямовуючи особистість на розвиток. Але, на жаль у нашій державі не здійснюється спеціальна підготовка тих спеціалістів, які можуть проводити таку неформальну освіту серед дорослих, а особливо в аспекті їх духовно-морального розвитку. Вважаємо, що провідну роль в реалізації означеної діяльності зможуть здійснити прогресивні фахівці любого напрямку педагогічної діяльності або суміжних професійних сфер, серед яких можуть бути й педагоги, й психологи, й соціологи, й філософи та інші - ті, хто здатен до саморозвитку та самовдосконалення не тільки як фахівець своєї професії, а й, в першу чергу, як особистість, що має індивідуальний духовний потенціал і розвиває його, хто прагне до розкриття позитивної природи особистості та цінує унікальність кожної людини, хто уникає стереотипів та шаблонів і творить свою діяльність з метою руху вперед. Сучасні українські вчені [4; 5] вже наголошують на тому, що неформальна освіта ефективно поповнює дефіцит психологічної компетентності дорослої людини, у зв'язку з чим актуалізується необхідність наукового осмислення психологічних засад неформальної освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання освіти дорослих, а поряд з ним, і питання щодо фахівців, які можуть здійснювати освітню діяльність в освіті дорослих вивчають такі вчені, як Аніщенко О. [15], Зінченко С. [5], [15], Карпенко М. [6], Лук'янова Л. [15], Сігаєва Л. [15]. В напрямку вивчення розвитку особистості та виховання духовності складено праці Зайченко І. [4], Коберніком О. [7]. Тема, що визначає взаємозв'язок педагогіки з психологією, освічена в працях Муліки К. [9], Овчарової Р. [10], Панка В. [11], Сластьоніна В. [14], але в них недостатньо розкривається робота психолога чи педагога з дорослими. На жаль, в основному увага в досліджуваних питаннях в сучасній Україні приділяється напрямку професійної освіти, соціальної реалізації особистості або розвитку особистості взагалі як супроводжуючому ефекту в освіті дорослих. Окремо розглядається розвиток духовної культури, й не стільки особистості дорослої людини, скільки фахівця: наприклад, працівника педагогічного персоналу або психолога [5; 15]. Аналіз останніх публікацій та досліджень виявив, що недостатньо вивчається питання неформальної освіти дорослих та її можливості щодо духовно-морального розвитку особистості. Тому вищеозначені питання потребують більш об'ємного погляду з об'єднаної позиції, оскільки є затребуваним як з боку науки, так і з боку соціальної і практичної життєдіяльності.

Мета статті – визначення педагогічної ролі практикуючого психолога в неформальній освіті дорослих. Під час дослідження було використано такі *методи*: теоретичні – аналіз, узагальнення психолого-педагогічної літератури та нормативних документів для визначення понять, термінів, для вивчення сучасного стану неформальної освіти дорослих, зазначення актуальності питання особистісного розвитку дорослої людини; порівняння для зіставлення понять і термінів, цілей

освіти, неформальної освіти, педагогіки, практичної психології; емпіричні - спостереження, аналіз з метою визначення характеристики неформальної освіти та практичної психології, характеристики діяльності педагога в освіті дорослих і діяльності практикуючого психолога.

Результати дослідження. Основний нормативний документ, що регулює надання освітніх послуг у нашій державі – Закон України «Про освіту» [3], так трактує поняття освіти: «освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства». «Серед основних принципів освіти є рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку та безперервність і різноманітність освіти» [3].

У праці Карпенко М. [6] у змісті безперервної освіти виділено три основні значимі компоненти, пов'язані з навчанням дорослого населення: навчання грамотності в широкому сенсі; професійне навчання; загальнокультурну додаткову освіту, не пов'язану із трудовою діяльністю, яка забезпечує задоволення різноманітних індивідуальних освітніх потреб громадян, наприклад, отримання психологічних, культурологічних та інших знань тощо. Серед функцій безперервної освіти, складником якої є й неформальна освіта, виділяють розвивальну (спрямована на задоволення духовних запитів особистості, потреб творчого зростання) [6]. Погоджуємося з думкою, висловленою авторами [6], що саме безперервна освіта безпосередньо відображає й задовольняє особистісні потреби й запити індивідуума, мобілізуючи тим самим його природну здатність до самовдосконалення, до духовного внутрішнього зростання. Зінченко С. [5] відзначає призначення неформальної освіти дорослих у перетворенні внутрішнього світу дорослої людини і пов'язує його з низкою категорій, серед яких – категорія потреб, детермінована рівнем духовності, людяності, розумності. Так, створення системи неформальної освіти може забезпечити умови для самореалізації кожної особистості, морального вдосконалення за рахунок надання широких можливостей у виборі наряду й форм освітньої діяльності [6].

Нині в Україні неформальна освіта широко реалізується в рамках діяльності громадських об'єднань, які можуть виступати у формі громадської організації чи громадської спілки, а також в межах приватної підприємницької діяльності у формі приватних шкіл, центрів, клубів, гуртків, індивідуальної консультативної, корекційної або тренувальної діяльності та ін. Освітню діяльність в таких закладах проводять фахівці відповідного напрямку, які створюють додаткову освіту, не пов'язану із трудовою діяльністю тих, хто навчається, що забезпечує задоволення різноманітних індивідуальних освітніх потреб громадян. Розглянемо детальніше освітню діяльність та функції тих фахівців, хто може її здійснювати в закладах додаткової (неформальної) освіти серед

дорослих. Насамперед, дослідимо, що є метою практичної психології, педагогіки, освіти, неформальної освіти, що є спільного у їх призначенні та напрямках діяльності.

У дослідженні [11] практичну психологію визначено як галузь професійної діяльності, що передбачає визначення психологічних особливостей життєвої проблематики і життєвої ситуації та індивідуальності людини, розробку і впровадження у практику технологій, методик і прийомів внесення позитивних змін у її внутрішній світ, профілактику небажаних форм поведінки. Специфічною функцією практичної психології є проектування розвитку конкретної особистості (індивідуальності) в контексті її життєвих обставин шляхом розробки і застосування корекційно-розвивальних технологій [11]. За Овчаровою Р., практична психологія розглядається як галузь психологічної науки, предметом вивчення якої є індивідуальність, неповторність людини і конкретних обставин її життя [10].

Загальновідомим і важливим для нашого дослідження є той факт, що педагогіка входить до сукупності теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості людини, серед яких: психологія, соціологія, андрагогіка, філософія тощо. Поширеною є думка, що загальна педагогіка – це наука про виховання людини. Адже за сучасних умов, окрім узагальнення досвіду навчання й виховання підростаючого покоління, вона стала вивчати виховання й освіту дорослих [4].

Відомий педагог Макаренко А. вважав педагогіку «однією з наук про людину, що вивчає цілеспрямовану діяльність щодо розвитку та формування її особистості. Отож, в якості свого об'єкту педагогіка має не індивіда, його психіку (це об'єкт психології), а систему педагогічних явищ, що пов'язані з його розвитком. Тому об'єктом педагогіки виступають ті явища дійсності, які обумовлюють розвиток людського індивіду в процесі цілеспрямованої діяльності суспільства. Ці явища отримали назву освіти. Вона і є тією частиною об'єктивного світу, який вивчає педагогіка» [14].

Освітній процес потребує міждисциплінарних досліджень (педагогічних, соціологічних, психологічних та ін.). Наприклад, психолог вивчає психологічні аспекти освіти як педагогічного процесу [14]. За Сластьоніним В. [14], освіта – це відносно самостійна система, покликана виховувати громадян, спрямованих на оволодіння певними знаннями, моральними цінностями, вміннями, навичками, нормами поведінки.

Нагадаємо, що Закон України [3] метою освіти визначає всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору. А освіта за Гончаренком С. [2] є духовним обличчям людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання,

самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини. Отже, педагогіка, практична психологія, неформальна освіта дорослих здійснюють освітній процес, результатом якого є навчання, виховання й розвитку особистості та, як наслідок - високі моральні якості, певний рівень духовності, «духовне обличчя» людини.

Надалі з'ясуємо, чи є неформальна освіта дорослих психологічною практикою для тих, хто навчає? Тому, визначимо характеристику та роль тих, хто може здійснювати педагогічну функцію в неформальній освіті. Відповідно до Закону України «Про освіту», педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку [3, ст. 54]. Учасниками навчально-виховного процесу згідно цього ж Закону [3, ст. 50] є керівні, педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти; представники підприємств, установ, кооперативних, громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі. Перелік посад педагогічних та науково-педагогічних працівників встановлюється Кабінетом Міністрів України [3, ст. 54]. Між тим, Перелік посад [12], визначає серед педагогічних працівників й посаду практичного психолога та керівника гуртка, секції, студії, інших форм гурткової роботи.

Розглянемо поняття «педагог», «психолог», «практичний психолог» в аспекті функцій цих фахівців. В енциклопедичному словнику педагога [1] поняття «педагог» розглядається так: «це й технолог, й методист, й психолог, и вчитель, який здатний спроектувати і реалізувати педагогічний процес навчання і виховання дітей або дорослих...; це й вихователь, й викладач, й тренер, й репетитор, й куратор, й керівник клубу або гуртка і т. д. Педагогу, в його будь-яких ролях, властиво уміння впливати на людей, на їх духовне, душевне та інтелектуальне життя. Педагог закликає, з однієї сторони, здійснити все, що повинна виконати людина (в тому числі й в професійній діяльності), з другої – нагадує про чисте, моральне, високе в людині. Педагог захоплює за собою розум і душу учня, підводить його до розпізнавання добра і зла та свідомого вибору добра». У праці [10] у посиланнях на Клімова Є. так визначено основні призначення практикуючого психолога: «надання окремим людям, групам, колективам, спільнотам і суспільству в цілому інформації щодо виховання дітей, самовдосконалення, вдосконалення загальної і професійної освіти, ...відновленню, збереженню та зміцненню психічного здоров'я і багато іншого – галузі використання психологічної інформації настільки різноманітні, наскільки різні області людської діяльності; систематична робота з підвищення психологічної грамотності та психологічної культури населення. Здійснення цієї функції — необхідна умова визнання психології у суспільстві і, отже, виникнення потреби у психологічному обслуговуванні навіть в осіб, які ще не мають досвіду використання психологічної інформації». У словнику [13], «психолог практичний» зазначається як такий, до сфери діяльності якого відносяться

психодіагностика, вироблення рекомендацій щодо зміни ситуації та безпосередня робота з людьми, що заснована на використанні спеціальних психологічних технік. У Психологічній енциклопедії [8] «психологи як консультанти з питань психічного здоров'я» визначені такими, що знайомі «з особистісною динамікою, людськими взаємовідношеннями, організаційними навичками, навичками реагування на проблеми інших людей, навичками теоретичної роботи та оцінкою здібностей. Від консультантів очікують мимохідь подання матеріалу в дидактичній манері та звернення до проблем, які відносяться до групового процесу».

У результаті проведеного аналізу вищенаведених понять визначено, що сфери діяльності педагога і практичного психолога є тотожними. Так, виділяється, що педагогом може бути й психолог. Обидва, й педагог, й практичний психолог, безпосередньо працюють з людьми та в сфері людських взаємовідношень, в т. ч. серед дорослих, знайомі з особистісною динамікою, мають навички реагування на проблеми інших людей, вміють оцінювати людські здібності, вміють впливати на духовне, душевне та інтелектуальне життя особистості. Більш того, Сластьонін В. наголошує, що найбільш видатні педагоги минулого, в першу чергу, були філософами і психологами [14]. Але, звичайно, існують й відмінності між педагогом та психологом. Овчарова Р. виділяє, що педагог-вихователь оцінює особистість у відповідності до ідеалу, соціокультурної норми – це його провідна діяльність, натомість провідною діяльністю психолога є розвиток та співрозвиток особистості; ведуча онтологічна категорія педагога – категорія ідеалу, а психолога – категорія особистісного розвитку та активності; професійна позиція педагога – виховання особистості, а психолога – співпереживання, співрозвиток [10]. Навіть у відмінностях відстежується єдиний напрямок діяльності педагога та психолога – це робота по вихованню та розвитку особистості, тільки з різних професійних позицій. Розглянемо, як можуть здійснювати таку роботу педагог і психолог в неформальній освіті дорослих.

По-перше, відзначимо, яким характеристикам повинен відповідати той, хто навчає дорослих. Так, Аніщенко О. зазначає, що педагогу – організатору навчання дорослих – мають бути «притаманні високий рівень міжособистісної, психолого-педагогічної й організаційної взаємодії з усіма категоріями дорослих, а також ґрунтовні знання психології та інших наук» [15, с. 28-29]. Зінченко С. відмічає, що «носіями педагогічних інновацій виступають творчі особистості, які здатні на рефлексію, яка характеризує здібності педагога до самопізнання, самовизначення та усвідомлення ним власного духовного світу, власних дій і станів, ролі та місця у професійній діяльності; саморозвиток як творче ставлення особистості до самої себе, її формування у процесі активного впливу на зовнішній і внутрішній світ» [15, с. 115-116].

Розглянемо визначення науковців відносно того, хто може виконати роль педагога неформальної освіти дорослих та які функції цей фахівець може здійснити. У дослідженні [15, с. 22] визначено, що «педагог на етапі реалізації програми навчання виконує такі функції: наставника, консультанта, натхненника дорослих учнів, творця сприятливих фізичних і психологічних умов навчання». Сігаєва Л. зазначає, що «викладач із лектора перетворюється на консультанта, інструктора; орієнтується на діалоговий стиль спілкування зі слухачами; враховує попередній досвід слухачів і допомагає його використовувати; забезпечує індивідуальний підхід до кожного слухача, надає йому необхідну допомогу» [15, с. 90]. Лук'янова Л. розглядає позицію Вершловського С. відносно викладача системи освіти дорослих, «який поєднуючи у професійній діяльності різні функції, виконує три провідні ролі: «лікаря-психотерапевта», «експерта», «консультанта» [15, с. 54]. Овчарова Р. описує соціальні ролі психолога як захисника інтересів; духовного наставника; фасилітатора; учасника спільної діяльності, партнера; експерта; посередника; співрозмовника; психотерапевта [10].

Лук'янова Л. відзначає особистість викладача, «який у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дорослими виступає у ролі тренера-консультанта, який формує вміння використовувати знання для розв'язання конкретних проблем» [15, с. 54]. Та робить такі висновки, що «викладач як тренер-консультант стає помічником у самоосвіті, становленні й розвитку особистості» [15, с. 54-55].

За Аніщенко О., «компетентним андрагогом можуть бути педагоги, психологи, соціальні працівники та інші фахівці, які пройшли спеціальну підготовку, постійно підвищують рівень професійної компетентності з проблем освіти дорослих» [15, с. 28-29]. Так, думки багатьох спеціалістів з освіти дорослих співпадають та свідчать про те, що андрагогом – педагогом, викладачем дорослих в неформальній освіті може бути й психолог.

Сама сутність процесу навчання дорослих ставить того, хто їх навчає – педагога-андрагога, в позицію практикуючого психолога. Так, Зінченко С. доводить, наскільки важлива попередня спільна робота «учителів і дорослих учнів із виявлення основних життєвих чинників особливостей особистостей, які навчаються. Дорослий учень збирається вирішити конкретну життєву проблему за допомогою навчання і визначає ті знання, вміння, навички, якості, якими необхідно оволодіти з метою вирішення життєвих проблем» [15, с. 105-106]. Тобто діяльність того, хто здійснює освіту серед дорослих, повинна бути спрямована на виявлення особливостей особистості, яка навчається, на вирішення її конкретної проблеми і на оволодіння новими знаннями, вміннями, навичками та якостями, що допоможуть вирішити цю проблему. Іншими словами, вищезначена діяльність є прямою характеристикою діяльності практикуючого психолога.

Далі розглянемо основні класичні напрями роботи практикуючого психолога. Так, за Мулікою К. [9], психолог може здійснювати психологічну просвіту, профілактичну діяльність, психодіагностику, консультування, корекційно-відновлювальну та розвивальну роботу. Отже, з'ясуємо детальніше деякі види такої діяльності. На думку науковця, психологічна просвіта – це залучення будь-якої особистості до психологічних знань. Одним з важливих завдань просвітницької роботи Муліка К. визначає «підвищення психологічної компетентності людей (як шляхом масового навчання, так й індивідуальної роботи) з метою розширення їхніх можливостей самостійно розв'язувати проблеми й конфлікти, що виникають в особистому житті та професійній діяльності. Типовими формами такої просвітницької роботи є виступи по радіо, ТВ, лекції, круглі столи, семінари, виставки літератури, індивідуальні та групові консультації тощо. Важливими умовами ефективності цих заходів є доступність викладу матеріалу, а також орієнтація на актуальні й усвідомлені конкретні проблеми, що цікавлять аудиторію» [9, с. 42-43]. Завданням діагностики визначається отримання інформації про індивідуально-психологічні особливості особистості. Психологічне консультування Муліка К. вважає за його завданнями близьким до просвітницької та профілактичної діяльності, а основною метою консультації відзначає допомогу клієнтові в усвідомленні його проблеми та в пошуку шляхів і способів її якнайшвидшого розв'язання [9, с. 58, 68, 71]. Корекція визначається Мулікою К. [9, с. 85] як «сукупність педагогічних та лікувальних засобів, спрямованих на поліпшення та виправлення процесу розвитку особи. Мета психологічної корекції – усунення недоліків у розвитку особистості». Психологічна корекція не має своїх спеціальних методик, а користується методами психотерапії, педагогіки, медицини. Корекція передбачає більш активний і цілеспрямований вплив на особистісний, поведінковий та інтелектуальний рівні функціонування людини. Психокорекція являє собою тактовне втручання в процеси психічного й особистісного розвитку людини з метою виправлення відхилень у цих процесах і часто справляє вплив не лише на особистість, але й на її оточення, організацію життєдіяльності. Психотерапія спрямована на глибинне проникнення в особистість і здійснення прогресивних зрушень у її взаємодії зі світом через зміну само- й світосприйняття» [9, с. 85].

Порівняємо напрями діяльності практикуючого психолога з напрямками роботи андрагога-педагога в неформальній освіті дорослих. Так, у праці [15, с. 18, 105-110] визначаються етапи процесу навчання, першим з яких є діагностичний, на якому педагог проводить психолого-андрагогічну діагностику суб'єкта навчання, за допомогою якої визначає його потреби, соціально-психологічні особливості, та на підставі отриманої інформації будує прогноз ймовірного розвитку, виховання, змін. Зінченко С. уточнює, що педагог на етапі діагностики учнів проводить тестування, анкетування, співбесіди [15, с. 106]. Лук'янова Л. також

зазначає, що педагог в неформальній освіті дорослих «використовує різні методи виявлення індивідуальних особливостей дорослих учнів: від простого спостереження за поведінкою й діяльністю учасників, опитування, анкетування до аналізу продуктів їхньої індивідуальної діяльності, створення нескладних експериментальних ситуацій природного характеру. У подальшій роботі тренер аналізує інформацію про певного учасника й обирає рішення щодо найбільш ефективної організації його навчання» [15, с. 60-61]. На важливості діагностики наголошує й Кобернік О.: «Застосування педагогами різних методів і цілісних методик вивчення, прийомів аналізу сприяє ефективній інформаційній забезпечуваності процесу виховання. Предметом діагностики мають стати фізичний, психічний, соціальний і духовний розвиток вихованців та колективу в цілому» [7].

Отже, «діагностику в педагогіці та психології визначають як діяльність, спрямовану на вивчення та розпізнання стану об'єктів і суб'єктів виховання та розвитку з метою співробітництва з ними та прогнозування процесу виховання та розвитку. На етапі проведення попередньої діагностики йде збір інформації про реальну психолого-педагогічну ситуацію, в якій відбувається виховний процес» [7].

На етапі реалізації процесу навчання в неформальній освіті дорослих педагог реалізує форми й методи навчання, серед яких можуть бути й активні, в т.ч. і тренінг, який виконує функцію корекційної та розвивальної діяльності. Думка Зінченко С. є тому підтвердженням: «В соціально-психологічному тренінгу застосовуються практично усі методи навчання: інформування, групова дискусія, рольові та ділові ігри, аналіз ситуацій, психогімнастика, тестування, самостійна робота, індивідуальне консультування тощо. А додатковими методами та прийомами є психомалюнок, психогімнастика, музична терапія, ведення щоденника, читання літератури» [15, с. 125], тобто методи, які широко застосовуються в психодіагностиці, психокорекції, психотерапії, тобто в практичній психології. Отже, в педагогіці тренінг теж зарекомендував себе ефективною технологією. За Лук'яновою Л., в освіті дорослих «метою спеціально організованих тренінгів є особистісне зростання, навчання новим психологічним технологіям, набуття знань, умінь і навичок ефективної соціальної взаємодії, співпраці з іншими людьми у соціально значимій діяльності та міжособистісній рефлексії. Особистісні зміни під час тренінгу активізують творчий потенціал, позитивну трансформацію особистості, розширюють її свідомість» [15, с. 39-40]. Науковець наголошує, що «структура тренінгових програм дає можливість діагностування, корекції (самовдосконалення), формування (саморозвиток) та закріплення нових стратегій поведінки, переведення їх із форми діяльності в факт особистісного розвитку. Окрім того, тренінгові технології сприяють корекції, формуванню та розвитку установок,

необхідних для успішного спілкування, розв'язання конфліктних ситуацій, розвитку емоційної стійкості» [15, с. 42-43].

Нам імпонує твердження Зінченко С. про те, що «соціально-психологічний тренінг, як активна форма соціально-психологічного навчання, є цілісною психолого-педагогічною системою, завдяки якій дорослий глибоко пізнає себе, інших людей, свої вміння спілкуватись і впливати на інших» [15, с. 126]. Ми погоджуємося з думкою дослідниці про те, що першим етапом тренінгової роботи є професійно-психологічне тестування, а у подальшому – психокорекційна робота (індивідуальна або групова) для подолання негативних рис і властивостей особистості, розвитку її внутрішніх ресурсів [15, с. 129].

Таким чином, «тренінг – це широка галузь соціально-психологічної практики, що перетинається з груповою психологічною корекцією і навчанням», – робить висновки Лук'янова Л. [15, с. 42-43]. Спираючись на вищенаведені погляди вчених, з'ясувано, що тренінг в педагогіці, а саме в неформальній освіті дорослих, є активною формою навчання та направлений на психологічну підтримку того, хто навчається. Однаково тренінг в неформальній освіті й в практичній психології зумовлює особистісні зміни, трансформацію внутрішнього світу людини та розкриває її потенціал. Тобто соціально-психологічний тренінг є перехідним і, в той же час, об'єднуючим елементом між системою неформальної освіти дорослих та практичною психологією відносно розвитку особистості, її вищих, духовних якостей.

Погоджуємося із Зінченко С.В. що «важливе значення в корекційно-тренінговій роботі на етапі реалізації процесу навчання дорослих відіграють також індивідуальні психологічні консультації, що сприяють розвитку особистості, допомагають дорослому учню досягати поставленої мети на основі усвідомленого вибору, вирішувати проблеми емоційного, морально-етичного та міжособистісного характеру» [15, с. 132]. Зокрема, «психологічний коучинг є методом психологічного тренування, що дозволяє мобілізувати внутрішній потенціал особистості. Коуч-консультант допомагає дорослому усвідомити найважливіші життєві цілі, спланувати їх досягнення та реалізувати необхідні кроки» [15, с. 132].

Крім того, на етапі оцінювання процесу і результатів навчання здійснюється діагностика змін особистих якостей і мотиваційно-ціннісних установок тих, хто навчається [15, с. 109]. Кобернік О. вважає, що «використовуючи ефективні методи комплексного вивчення особистості (групова експертна оцінка, соціометрія, опитування та інші), можна спостерігати за змінами, що відбуваються в психічному, фізичному, духовному й соціальному розвитку особистості, бачити їх участь у діяльності та спілкуванні» [7].

Отже, порівняльний аналіз основних напрямів роботи практикуючого психолога з напрямками роботи педагога в неформальній освіті дорослих свідчить про їх ідентичність і схожість за формами,

методами і спрямованістю. І педагог-андрагог в неформальній освіті дорослих, і практикуючий психолог можуть здійснювати діяльність як у групі (семінари, групове обговорення), так й індивідуально (консультації), здійснювати її як в пасивній формі (лекції, тести, опитування), так і в активній (круглі столи, рольові ігри, тренінги, дискусії), спрямовуючи свою діяльність на розвиток особистості, її вищих якостей. Тобто неформальну освіту дорослих можна вважати психологічною практикою для тих, хто навчає.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що практична психологія займається розвитком особистості та спрямована на змінення внутрішнього світу людини, так саме, як і неформальна освіта, яка також націлена на всебічний розвиток особистості і перетворення її внутрішнього світу. Також педагогіка, неформальна освіта дорослих, практична психологія здійснюють освітню діяльність, головним результатом якої є всебічний розвиток особистості, у т. ч. й певний рівень духовності людини. Доведено, що й педагог, й психолог практикуючий, проводять свою діяльність в сфері людських взаємовідношень, в т. ч. серед дорослих, та здійснюють психологічний вплив на їх духовне, душевне та інтелектуальне життя. Визначено спільний напрям діяльності педагога та психолога – виховання та розвиток особистості дорослих (доцільно здійснювати у рамках міжпрофесійної взаємодії). Наголошено, що андрагогом – педагогом, викладачем дорослих в неформальній освіті може бути й психолог. Крім цього, андрагог наділяється роллю практикуючого психолога, а психолог – роллю андрагога: і той, і другий можуть бути й психотерапевтом, й консультантом, й тренером, й фасилітатором, й духовним наставником, й вихователем. Отже, практикуючий психолог може бути тим фахівцем в неформальній освіті, хто працює з дорослими – андрагогом, викладачем, може успішно виконувати роль педагога при роботі з дорослими.

Порівняльний аналіз основних напрямів роботи практикуючого психолога з напрямками роботи педагога в неформальній освіті дорослих довів їх ідентичність і схожість за формами, методами і спрямованістю. З цього випливає, що неформальна освіта дорослих являє собою певний вид психологічної практики, що спрямована на розвиток особистості та її вищих, у тому числі духовних, якостей. Крім того, така психологічна практика в неформальній освіті дорослих може здійснюватися в рамках загальноприйнятої педагогічної діяльності, але за межами стандартних заходів, формальних схем та умовностей, що формують певну дисциплінарну форму освітнього процесу.

Отже, практикуючий психолог, здійснюючи надання психологічної допомоги дорослій людині та цілеспрямовано ведучи особистість до її внутрішнього, духовно-морального розвитку, здійснює тим самим, педагогічну діяльність в неформальній освіті дорослих, а сам виступає у ролі педагога-андрагога. Саме такі психолого-педагогічні умови,

спрямовані на розвиток особистості та її вищих якостей, візуалізують точки дотику неформальної освіти дорослих і практичної психології.

Необхідні подальші дослідження особливостей методологічної роботи практикуючого психолога як педагога в неформальній освіті дорослих, вивчення проблеми духовного розвитку особистості дорослої людини в неформальній освіті.

Література

1. Безрукова В.С. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога) / В.С. Безрукова. – Екатеринбург, 2000. – 937 с.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.
3. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-XII [Електронний ресурс] / Офіц. веб-портал ВР України. – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
4. Зайченко І.В. Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих пед. навч. закладів, 2-е вид. / І.В. Зайченко. – К. : Освіта України; КНТ, 2008. – 528 с.
5. Зінченко С.В. Психологічні особливості неформальної освіти дорослих / С.В. Зінченко // Наукова еліта у розвитку держав: зб. матеріалів II Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 9-10 жовтня 2012 р.). – К. : МОН України; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т екології економіки і права; Нац. центр «Мала академія наук України», 2013. – Вип. 2. – С. 87-90.
6. Карпенко М. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика / М. Карпенко // Аналітична записка [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/252/>.
7. Коберник О.М. Організація виховного процесу на засадах психолого-педагогічного проектування / О.М. Коберник // Педагогические науки. Сер. Метод. основы воспит. процесса. – 2010 [Електронний ресурс]. – URL: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Pedagogica/66947.doc.htm
8. Корсини Р. Психологическая энциклопедия / Р. Корсини, А. Ауэрбах. – 2е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 1876 с. [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.twirpx.com/file/29945/>
9. Муліка К.М. Діяльність психологічної служби: методичні та етичні акценти: методичний посібник / Упорядник К.М. Муліка. – Полтава: ПОІППО, 2007. – 156 с.
10. Овчарова Р.В. Практическая психология образования: учеб. пособие для студ. психол. фак. ун-тов / Р.В. Овчарова. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 448 с.
11. Панок В.Г. Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні : автореф. ... д-ра психол. н. / В.Г. Панок. – К., 2011. – 28 с.
12. Постанова КМУ від 14 червня 2000 р. № 963 «Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників» [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-%D0%BF>.
13. Психологический словарь значения психологических терминов / Психологический центр «Мир Вашего Я» [Електронний ресурс]. – URL: http://www.psychologist.ru/dictionary_of_terms/index.htm?id=1906.
14. Слостенін В.А. Педагогіка: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Слостенін и др. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 576 с.

15. Сучасні технології освіти дорослих: посібник / авт. кол.: О.В. Аніщенко, Л.Б. Лук'янова, Л.Є. Сігаєва, С.В. Зінченко, О.В. Баніт, Н.І. Дорошенко. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 182 с.

Bibliography

1. Bezrukova V.S. Fundamentals of spiritual culture (encyclopedia dictionary of the teacher) / V.S. Bezrukova // Ekaterinburg, 2000. – 937 s. (in Russian)

2. Goncharenko S.U. Ukrainian pedagogical dictionary / S.U. Goncharenko. – K. : Ly'bid', 1997. – 375 s. (in Ukrainian)

3. The Law Of Ukraine «About education» of 23.05.1991 № 1060-XII [Electronic recourse]. – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>. (in Ukrainian)

4. Zajchenko I.V. Pedagogy: navchal'ny'j posibny'k dlya studentiv vy'shy'h ped. navch. zakladiv, 2-e vy'd. / I.V. Zajchenko. – K. : Osvita Ukrainy'; KNT, 2008. – 528 s. (in Ukrainian)

5. Zinchenko S.V. The psychological characteristics of non-formal adult education / S.V. Zinchenko // Scientific elites in developing States: proc. of the II Intern. scient.-pract. conference (Kiev, 9-10 okt. 2012). – K. : MON Ukrainy'; Nacz. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, In-t ekologiyi ekonomiky' i prava ; Nacz. centr «Mala akademiya nauk Ukrainy'», 2013. – V. 2. – S. 87-90. (in Ukrainian)

6. Karpenko M. Lifelong education: international experience and Ukrainian practice / M. Karpenko // Analny'chna zapy'ska [Electronic recourse]. – URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/252/> (in Ukrainian)

7. Koberny'k O.M. The organization of educational process on the basis of psycho-pedagogical design // Pedagogicheskie nauki. Ser. Metod. osnovy vospit. processa. – 2010/ O.M. Koberny'k [Electronic recourse]. – URL: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Pedagogica/66947.doc.htm. (in Ukrainian)

8. Korsini R. Encyclopedia of psychology / R. Korsini, A. Aujebah. – 2nd ed. – SPb.: Piter, 2006. – 1876 s. [Electronic recourse]. – URL: <http://www.twirpx.com/file/29945/>. Date of access 15.09.2015. (in Russian)

9. Mulika K.M. The activities of psychological services: methodological and ethical accents: metody'chny'j posibny'k / Compiler K.M. Mulika. – Poltava: POIPPO, 2007. – 156 s. (in Ukrainian)

10. Ovcharova R.V. The Practical psychology of education: ucheb. posobie dlja stud. psihol. fak. un-tov / R.V. Ovcharova. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2003. – 448 s. (in Russian)

11. Panok V.G. Theoretical and methodological basis for the development of practical psychology in Ukraine : author's abstract ... doctor of psychology / V.G. Panok. – K., 2011. – 28 s. (in Ukrainian)

12. The resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 14 June 2000 № 963 «On approval of list of positions of pedagogical and scientific and pedagogical workers» [Electronic recourse]. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-%D0%BF> (in Ukrainian)

13. Psychological value psychological dictionary of terms / Psihologicheskij centr «Mir Vashego Ja» [Electronic recourse]. – URL: http://www.psychologist.ru/dictionary_of_terms/index.htm?id=1906. (in Russian)

14. Slastjonin V.A. Pedagogy: ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. Zavedenij / V.A. Slastjonin and oth. – M.: Izd. centr «Akademija», 2002. – 576 s. (in Russian)

15. Suchasni tekhnolohii osvity doroslykh: posibnyk / avt. kol.: O.V. Anishchenko, L.B. Lukianova, L.Ie. Sihaieva, S.V. Zinchenko, O.V. Banit, N.I. Doroshenko. – Kirovograd: Імекс-ЛТД, 2013. – 182 с. (in Ukrainian)